

ZABÁN MÁRTA

FELTURBÓZOTT TEREMBURA ÉS HANGROBBANÁS A MASZAT-HEGYEN TÚL

Varró Dániel: *Túl a Maszat-hegyen 2. Muhi Andris és az ordított világ*

A gyerekirodalmi rendszer meghatározó fogalmai kultúránként és időben is folyamatosan változnak. Politikai ideológiák, gyerek- és családszemlélet, irodalomszemléleti átalakulások, a könyvpiac mozgásai, képzőművészet-történeti mozgások, valamint az új, korszakalkotó művek megjelenése – hogy csak a számomra legfontosabb tényezőket említsem – mind-mind hozzájárulnak ahhoz, hogy időről időre különböző mértékű átalakuláson essék át az egyes nemzeti irodalmak gyerekirodalmi kánonja is. Természetesen fontos tényezőnek gondolom a gyerekirodalom metarendszerét, a gyerekirodalom-kritikát – ha nem így lenne, valószínűleg ezek a sorok sem íródtak volna meg. Az itt következő gondolatmenet apropóját Varró Dániel legújabb, *Túl a Maszat-hegyen 2. Muhi Andris és az ordított világ* című verses regényének megjelenése szolgáltatta. Amint az a továbbiakban kiderül, nagyon fontosnak gondolom ezt a kötetet több szempontból is. Az egyik szempont nyilván az, hogy szerintem ez a kötet az előzőhöz hasonlóan¹ a kortárs magyar gyerekirodalmi termelés egyik kiemelkedő teljesítménye. Másrészt fontosnak érzem azokat a válaszokat, amelyeket Varró Dániel ebben a mű-

...a fontos, vitás kortárs gyerekirodalmi kérdések viszonylatában is érdemes elhelyezni, mikor problémafelvetését, fontosabb megoldásait vizsgáljuk.

Jelenkor, Bp., 2023.

A gondolatmenet kikristályosodásában elvitathatatlan segítséget jelentettek a BBTE elsőéves magyar szakos magiszteri csoportjával tartott szemináriumi beszélgetések, amit itt szeretnék megköszönni nekik.

ben a gyerekeknek szóló irodalomról explicite megfogalmaz, vagy implicit módon jelenít meg a műve megoldásai által. A két Maszat-hegy közös nagy, fontos üzenete az, hogy a szélsőségek sosem jók, sem a túl tiszta, sem a túl piszkos világ nem élhető, s az új Maszat-hegy ehhez még azt is hozzáteszi, hogy egymás megértésének gátjává is válhat a kétosztatú, fekete-fehér világszemlélet: *Szösz néne tanköltevénye az igazságról* (154–156.) arra int, hogy érdemes látni az árnyalatokat, mert úgy juthatunk el valamiféle érvényes tudáshoz. A vers alap-helyzetében Turgenyev, a burgonya nagy elhatározásra jut:

„– A világban nagy a rumli.
Félre, ti sok eszetlenke!
Majd én rendet teszek benne.
Megmondom, mi micsoda.
Ez ide jön, az oda.
Ez csak nem túl komplikált! [...] Szembejön egy zebra vele.
– Te fehér vagy, vagy fekete?
»Nehéz megmondani így most.
Hát, a fene tudja. Csíkos.«” (154.)

Turgenyev hasonló válaszokat kap a tejbegríztől vagy a túró rudítól is. Kiderül, hogy tévedünk, ha egymást a saját kétosztatú kategóriáink szerint szeretnénk megítélni, és ez nagyon fontos üzenet. A cancel culture jelenségek megsza- porodása a gyerekirodalomban épp ennek a belátásnak a hiányát vagy hiányos- ságait jelezhetik számunkra, és ezekkel a helyzetekkel az irodalmi rendszernek, s hangsúlyosan az irodalomkritikának kezdenie kell valamit.

Amint azt a gyerekirodalom kérdései körül kialakuló számos közéleti vita is láthatóvá teszi, a gyerekirodalmi rendszerrel kapcsolatos iránymutatások, kritikai megjegyzések közül mintha épp az irodalomkritika hangja nem érvényesülne az őt megillető mértékben. Az utóbbi évek olyan nagyobb vitái közül, amelyek gyerekeknek szánt kötetekkel, szövegekkel kapcsolatosak, olyanok juthatnak eszünk- be példaként, mint például a *Meseország mindenkié*² vagy az *Öt jó játék kisbabák- nak*³ körüli polémiák. Az American Library Association (ALA) cenzúraként értel- mezi ezeket a helyzeteket, amikor nem szakmai szempontból, érvekkel és eszkö- zökkel támadnak és próbálnak betiltatni vagy oktatási intézményből kitiltatni iro- dalmi alkotásokat.⁴ Legnagyobb médiafigyelem általában az Egyesült Államokban jól szerveződő szülői közösségek felől érkező könyvbetiltási akciókat övezi.⁵ Ezek a tendenciák azonban nem csupán az Egyesült Államokban figyelhetőek meg, eu- rópai viszonylatban a Ravensburger kiadó Winnetou-sorozata körül kialakult vitát és következményeit említeném. A Ravensburger gyermekeknek szánt köteteket rendelt egy készülő Winnetou-filmhez, amelyeket az egyre szaporodó kritikai han- gok nyomására visszavont, s később elnézést is kért a tervezett kiadványok miatt.⁶ Vagy például a brit Puffin Books Roald Dahl-átdolgozásainak esetét említhetnénk még – ebben az esetben a politikailag korrektté átirrt Dahl-történetek ellenében fel- szólalók nyomására a kiadó egy változtatások nélküli kiadás megjelentetését is megígérte, amelyből nem gyomlálják ki a testsúlyra, mentális képességekre stb. való gúnyos vagy durva utalásokat sem.⁷

A magyar könyvpiac esetében kevésbé a politikai korrektség elve ellen vétő kiadványokkal kapcsolatban figyelhetünk meg hasonlóan intenzív vitahelyzete-

ket, bár azért a *Tomí mesék* mesesorozat *Tomí családja* című része, amelyben kifogásolható romareprezentációt hoztak létre az alkotók, nagyon hamar kiváltotta civil szervezetek tiltakozását. A többi esetben viszont nem ilyen jellegű kifogás történt a műalkotással szemben. A *Meseország mindenkié* esetében az azonos neműek közötti kapcsolat mesében való megjelenítése ellen tiltakozó politikus, az *Öt jó játék kisbabáknak* kapcsán a veszélyes cselekvési mintákat tartalmazó költemény ellen tiltakozó szülők indították el a nagy közéleti visszhangot kiváltó vitát. Ami ebben a kérdésben az irodalomtudomány felől nézve ropant zavaró, az az irodalomkritika hangjának, véleményének, szempontjainak perifériakussága, mondhatni láthatatlansága ezekben a vitákban: a politikum, a szülői közösségek, pszichológusok hangja válik fontossá és hallhatóvá ezekben az eszmecserekből, azt mondhatjuk, a közvélemény szempontjából épp az irodalmi rendszer saját szaktudományos álláspontja válik nagyon kevésbé mérvadóvá az említett kérdések közmegejtélése tekintetében. Azt gondolom, hogy az irodalomkritikának bőven volna tennivalója annak érdekében, hogy visszanyerje a gyerekirodalommal kapcsolatos megállapításainak, érveinek legitimitását és elsődlegességét más, szakmán kívüli érvekkel és megszólalásokkal szemben.

Ugyanilyen feszültségekkel teli kérdés a *klasszikus* kontra *kortárs* problematikája az irodalomoktatásban. Akut kérdés ez mind a magyarországi, mind a határon túli magyar tananyag tekintetében, viszont úgy látom, hogy a vita fókuszai országoként másutt vannak, s függnék az adott állam oktatáspolitikájától. Magyarországon a kötelezők kérdése felől fogalmazódik meg az igény, hogy a klasszikus kánon szövegei mellé/helyett kortárs irodalmi szövegek is váljanak oktatott tananyaggá. Romániában a magyar irodalom oktatását kevésbé jellemzi a kötelezően előírt klasszikus művek nyomása, inkább az válik kérdéssé, hogy milyen kritériumok alapján, milyen megfontolásból választja ki adott pedagógus azokat az irodalmi műveket, amelyek segítségével az elvárt kompetenciák és tárgyi tudás kialakíthatóak irodalomórán a tanítási-tanulási folyamat során.⁸ Az oktatott irodalmi művek dilemmákkal teli problematikája viszont nem csupán pedagógiai, irodalomtudományi kérdés, s ez onnan válik nyilvánvalóvá, hogy az irodalmi rendszert magát is intenzíven foglalkoztatja a klasszikus irodalomhoz való viszonyának, a régi korok irodalma mai szerepének a kérdése.

Szép számmal jelentek meg olyan kortárs művek az utóbbi időben, amelyek mintegy alkalmazott irodalomként explicit módon jelenítik meg a kanonikus szöveghagyományhoz való viszonyukat, problematizálják a klasszikus művekben megjelenített világok idegenségét/távolságát a ma fiatal olvasójának a világtól, javaslatot tesznek különféle olvasási stratégiákra, amelyek révén ezek a művek és életművek közelebb hozhatóak a mai befogadó világához. Ilyen vállalkozásként értelmezhető például Szabó Borbálának a *János vitéz-kód*⁹ című regénye, amelyben Petőfi művének aktualitásán gondolkodik, valamint azon, hogy mit tesz velünk, a személyiségünkkel, ha involválódunk egy műalkotás által felkínált, hajdani világba. Hasonló kérdésekkel szembesítenek bennünket *A Pál utcai fiúk* modernné olvasását ajánló kiadványok egyre gyarapodó kötetei. Ebbe a sorba illeszkedik Bosnyák Viktória *Tündérboszorkány*¹⁰ című kötete vagy a Nagy Ádám – Trencsényi László – Veszprémi Attila szerzőhármás *A Pál utcai küldetés – Mentsük meg Ernőt*¹¹ című, kaland-játék-kockázat típusú kötete, de ugyanitt említhetném Mészöly Ágnesnek a kifejezetten didaktikai célokat segítő *A Pál utcai fiúk – Rajongói kézikönyv*¹² című könyvét, amely a regény értelmező feldolgozásához ad fogódzókat. Az ilyen típusú vállalkozások megszorodása tünet-

értékű tehát a magyar irodalomban abban az értelemben, hogy láthatóvá teszik a mai kultúránk küszködését a saját hagyományával, a kortárs vitáinkat a klasszikusok kérdéséről. A szépirodalomba bekerülve ez a kérdés hol szerencsésebb, hol kevésbé szerencsés módon tematizálódik, a termékeny intertextuális utalásrendszer nem mindig eredményez jól sikerült, esztétikailag is kimagasló műalkotást.

A továbbiakban Varró Dániel *Túl a Maszat-hegyen 2. Muhi Andris és az ordított világ* című alkotásával foglalkozom, mint olyannal, amely a fentebb vázolt irodalmi kontextusba ágyazódik, a fontos, vitás kortárs gyerekirodalmi kérdések viszonylatában is érdemes elhelyezni, mikor problémafelvetését, fontosabb megoldásait vizsgáljuk. Előre szeretném bocsátani, hogy a *Maszat-hegy 2*-t olyan munkának tekintem, amely szerintem kifejezetten szerencsés megoldások révén jól sikerült műalkotásban veti fel az irodalmi és kulturális hagyományhoz való viszonyunk kérdését, és ehhez még szájbarágósnak sem kell lennie. A címben szereplő 2-es szám is jelzi, hogy a kötet valójában folytatás, a szerző 2003-as *Túl a Maszat-hegyen. Muhi Andris és a pacák birodalma*¹³ című verses meseregényének a folytatása. A két kötet megjelenése között épp húszévnnyi távolság van, a művek világában viszont csupán egyetlen év eltelte után veszi fel újra az elbeszélés fonalát a második kötet szerző-elbeszélője.

A *Túl a Maszat-hegyen 2* című verses meseregény olyan mű, amelyben a különböző jelentésrétegek eltérő életkorú és tapasztalatú befogadókat szólítanak meg. A verses regény műfaji kódjait játékba hozva reflexív, a saját irodalmi alkotás mivoltára folyamatosan reflektáló, intertextuális utalásokban bővelkedő alkotás jön létre. A különböző jelentésrétegek nyilvánvalóan folyamatosan egymásba fonódnak, ha mégis mesterségesen szét szeretnénk szálazni őket, azt lehetne mondani, hogy az alaptörténet a Maszat-hegyi maszatságharc történetét beszéli el tizenkét fejezetben. Néhány, a *Maszat-hegy 1*-ben elvarratlan szálát újra felvesz, megnyugtató módon lezár, viszont a történet vége több szempontból is nyitott marad – egy jól megkomponált verses regényhez méltó módon. A történet Emilnek, a postamesternek a szökésével kezdődik, majd az előző kötetből már jól ismert főszereplőnknek, Muhi Andrisnak azzal a felismerésével folytatódik, hogy bántóan nagy csend veszi őt körül, s rá kell döbbsennie, hogy a világból eltűntek a hangok. Zajmorzsák nyomán haladva ér egy titkos átjáróhoz. Mindeközben másik főszereplőnk, Maszat Janka a Maszat-hegyen túli világban a maszatságharc emlékére szervezett múzeumi megemlékezésen vesz részt, ahol észreveszi, hogy az ott kiállított tehenes füzetből eltűnt a Paca cár. Ide zárta őt ugyanis Andris még az első *Maszat-hegy* végén. Ez sem többet, sem kevesebbet nem jelent, mint hogy visszatért a pacák uralma. A kalandok itt veszik kezdetüket. Andris a zsiráfmadár hátán, Janka egy forgószerű által Szösz néne házával együtt elragadva (l. *Óz, a nagy varázsló*) igyekszik mindent megtenni a Paca cár legyőzése érdekében. Az izgalmas kalandok egy hangrobbanással érnek véget, ám, amint azt már említettem, több történet-szál is lezáratlan marad, a szerző-elbeszélő pedig megígér egy *Maszat-hegy 3*-at a „kis olvasóknak”.

Mindeközben a mű egy másik rétege egészen más narratívát bont ki, és ez itt most számomra sokkal izgalmasabbnak tűnik. Az alcím szerint a *Maszat-hegy 2* világa „ordított”, tehát nyelvi természetű, s ez a világ ellehetetlenedik már a történet legelején, a hangok ellopásakor. Egy hangtalan ordított világnak nem sok értelme van – a hangját veszített nyelvi világ kölcsönzött szavakkal és műfajokkal nyeri újra vissza a hangját, végső soron önmagát. Ez a motívum vörös fonál-

ként húzódik végig a teljes szövegen, az itt következő rövid elemzésben ennek a „zajmorzsáit” követem, ugyanakkor hangsúlyozni szeretném, hogy a mű megoldásai az általam felvázolt bonyolult struktúrájánál sokkal összetettebbek, gazdagabbak.

A mű prólógusában Emil szökésének a története az elviselhetetlen hangokról és a Teremburás Öregúrról szól, aki nyilván a *Tamburás öregúr* című Arany-szöveg lírai énjének a hangját kölcsönözte át ide, ami néhol egybemosódik az elbeszélő hangjával. Mikor a narrátor megkönnyebbülten felszusszan, hogy „Nem köt tovább adott szavam” (15.), nem nehéz Arany-nak a Toldi-trilógia megírásával kapcsolatos önmarcangolására és kortársainak türelmetlen sürgetésére asszociálnunk. Másik jellemző 19. századi utalás ebben a részben a „Nyissuk meg Emil börtönét!” (13.) sor, amely a Táncsics szabadon bocsátását követelő híres mondatot, egyúttal az 1848-as forradalom enigmatikus mozzanatát idézi meg. A Teremburás Öregúrról tudósító elbeszélői hang pedig egy másik Arany-művet idéz, mikor „galambfehér” ősz öregként (13.) írja le őt, *A walesi bárdok* „fehér galamb, ősz bárd”-ja juthat eszünkbe. Később, mikor Janka egy múzeumban rendezett megemlékezésen vesz részt, a maszatságharc első évfordulóján, Turgenyev, a burgonya ünnepi beszédének fontos elemei lesznek a „Talpra badar!” (37.) és az „Éljen a badar szabadság! / Éljen a maszat!” (43.) jeligék, a szerző nyilvánvalóan a szabadságharccal kapcsolatos emlékezéskultúránk leginkább használt motívumait hozza itt játékba.

A harmadik fejezet rontott szövegű históriás éneke (*A vitéz Muhi Andris déák Paca cár hadával Maszat-hegyen túl megvívott viadaljáról való históriának derék summája vagy valami ilyesmi – tudósító ének*) Tinódi Egri históriájának¹⁴ nyelvét és műfaját kölcsönzi át, ám amíg Turgenyev ünnepi beszédében a jelentés a frázisok üressége miatt töredezik szét,¹⁵ *Maszat-hegy 1* históriájának summájában az elbeszélő vallja be, hogy mivel nem látott mindent jól, nem is hallott mindent maradéktalanul, ráadásul lekötötték saját problémái is, ezért maga a summa is csupán töredezett, szubjektív elbeszélés lehet, nem tudja betölteni a históriás ének funkcióját:

„Szösz néne szökken előre asszem,
Hogy lássam innen, mi kéne? Sasszem.
Pacáknak cárja, kurrantja, vesszen!
Az illető, ki vagy Szösz néne, vagy nem.

(Nehéz innen megállapítani. Mert amíg én itt jegyzeteltem, Andrisék visszaszorították a Paca cár seregét a Tintatenger partjái. Ami sajnós nagyon messze van ettől a piszkebokortól, amiben ülök. Kidugom a fejem a bokorból, hátha úgy jobban látok.)” (*A vitéz Muhi Andris...* 60–64., itt: 62.)

A múzeumi ünnepséget otthagyo Janka közben egy titkos kazamatarendszer fogságába esik, miközben helyzetét a *Himnuszra* utaló sorral érzékelteti az elbeszélő.¹⁶

A hangok eltűnése miatt nyomozásba kezdő Andris a Varró családhoz megy segítséget kérni, az ő megjelenítésükre szintén Arany-intertextus szolgál formával és nyelvvél: a *Családi csendélet* (91–93.) a *Családi kör* parafrázisa, s azért csendélet, mert a háromgyerekes, zajos család életteréből a világ többi részéhez hasonlóan szintén eltűnnek a hangok, szokatlanul csendessé válik az élet. Előkerül egy zsiráfmadártojás, amit verssel költenek ki, majd Andrisnak nem saját

húsával, hanem bökrímekkel kell etetnie zsiráfmadarát, hogy hajlandó legyen elvinni őt a hátán (l. *Fehérlófia*). Jól látható, hogy ennek a világnak a (hatalmi) struktúráit a hangok építik ki, a nyelv teremtő erejének segítségével lehet a nehézségeken felülemelkedni (ebben az esetben egészen konkrétan emelkedik felül Andris mindenén, a zsiráfmadár hátán röpülve). Andris tápláló bökrímei ellenére nem jutnak el tervezett céljukhoz, mert Horkolány fölött repülve a mák-virágok éneke megzavarja badarradarjukat, s lezuhannak. Itt derül fény a zajlopótók legendájára – ami a külvilág zajait elnyelő lopótök. A korábbi Arany-utalások sokasága után nehéz itt nem a *Naturam furcâ expellas* című Arany-költeményre asszociálni, amelyben a néma tőkharang az idősödő Arany költői hangjának a metaforájává válik:

„Gyermekkoromban felköték
A színben egy nagy tőkharangot,
Amely ugyan nem ada hangot,
De másképp vígan működék;
[...]
Így kongatom most untalan
E verseket – bár hangtalan.”

A Maszat-hegy zajlopótökének legendájában a zsarnok apát kísértő hangok ráadásul *A walesi bárdok* Edwárdja elméjének megzavarodását idézik.

A továbbiakban a Janka orrváladékgombócai, a sétatifikák megelevenednek, útjukra indulnak, és összezsapnak az összefirkált falról lemasírozó firkákkal, azaz a grafikákkal. Ebben a jelenetben is a szó teremtő és alakító ereje munkál a mű világában, hiszen a fikák gúnydala kis híján Janka végzetét okozza, hangjuk veszélyes fegyver (*A sétatifikák gúnydala*, 139–140.), pár oldallal később pedig Turgenyev védőbeszédének erejével menti meg saját magát a megevődéstől (*Turgenyev, a burgonya védőbeszéde*, 169–170.).

Fontos szála a történetnek Makula bácsi és Szösz néne ifjúkori románca, amely a *Makula bácsi flashbackje* című *János vitéz*-átiratban kap hangot, közben számos egyéb Petőfi- és Arany-utalással megfűszerezve a narrációt (pl. „lápi pócot már eleget látott” („Hisz olyat már sokat látott”), „szívem kemencéje” („szíve égő katlan”), „kedvest, szépet neki” stb.) Figyelmesen olvasva, sorról sorra csillannak elő a rejtett és kevésbé rejtett utalások. A horkolányi fejezetben pedig Batsányi-parafrazisra figyelhetünk fel a „Fél szemed, kis olvasóm, Horkolányra vessed” sorban.¹⁷

A különféle hangok ily módon kiépülő története stílusosan egy hangrobbanással ér véget, majd az epilógusban kiderül, hogy a zajlopótók valójában a Teremburás Öregúr tőkformájú furcsa lantja – de nem! nem lehet az, hiszen a Teremburás Öregúr már száz éve tépi a húrjait a börtönében, míg a horkolányi zajlopótókot csupán tegnap lopták el. Ezt nem tudjuk eldönteni. Kiderül talán majd a *Maszat-hegy 3*-ban.

A *Maszat-hegy 2* története verses regényhez méltóan kusza, olykor következetlen, töredezett, sokszor elvarratlan. Remélem, meggyőzően tudtam érvelni amellet, hogy a regény metaforikája és a mű világának viszonyait strukturáló/kiépítő nyelvi jelek, hangok, valamint a klasszikus irodalomból kölcsönzött nyelv és forma termékenyen olvashatóak egymásra, s hogy a mű nem is túlságosan rejtetten maga kínálja ezt a lehetőséget. Olvasatomban minderre rátevéődik

egy olyan jelentésréteg, ami az írásom felvezetőjében vázolt kortárs irodalmi folyamatokkal és vitákkal létesít párbeszédet, és számomra nagyon szimpatikus választ ad rájuk. Nagyon leegyszerűsíténém azt, amit ez a mű elmond nekünk erről a kérdésről, ha azt mondanám, hogy talán az a válasza, hogy ne emeljük piedesztálra, de ne is őrizzük el a múltunk szövegeit, hanem inkább kölcsönözzük, használjuk belőle azt, ami számunkra fontos ahhoz, hogy egyáltalán hangot tudjunk adni a kortárs problémáinknak, el tudjuk beszélni saját magunkat és világunkat. Vagyis maradjunk középben, ahogyan Szösz néne fentebb idézett tankölteménye is int bennünket. A szövegem elején arról beszéltem, hogy miben erősíti meg az első kötet jelentéseit a második *Maszat-hegy*, most arra világítanék rá, hogy miben látom a legnagyobb eltéréseket. A fentebbi gondolatmenet arról szólt, hogy a második kötet tematikailag, tartalmilag, az utalásrendszerét tekintve és a motívumhasználat szempontjából is fontos kérdése a hagyományhoz való viszonyunk. Úgy látom, hogy ugyanez a kérdés az első kötetben még nem volt ennyire sarkalatosan fontos, élet-halál kérdés – a második kötetben, ha az értelmezésem meggyőző volt, tekinthetjük annak. Az első kötetben a hagyományhoz való viszony – egy jól megkomponált posztmodern verses regénynek megfelelően – inkább műfaji kérdésként tételezhető. Az ordított világban már a mű több szintjén felvetett világszemléleti és önszemléleti kérdéssé válik – élet-bevágóvá.

A fenti rövid értelmezésben a Varró Dániel művének utalásai, motívumai közül játékba hozott megoldások, eszközök csupán egyetlen szálát képezik annak a burjánzó történetnek, ami kibontakozik a mű lapjain. Kortárs irodalmi művek, rajzfilmek, filmek sokaságát idézi meg, egyik fejezete képregény formájában íródott, rengeteg műfaj keveredik benne, zenei, képzőművészeti utalásokat is találunk, s szemképráztató nyelvi játékokat és illusztrációkat, fergeteges humort, s akkor még egy szót sem szoltunk a fejezetek elején található mottók szerepéről.

Varró Dániel *Túl a Maszat-hegyen 2. Muhi Andris és az ordított világ* című verses meseregénye egy mesterien kigondolt és megtervezett „felturbózott teremburához” méltóan sokféle hangon tud megszólalni,

„amit tépve, ráncigálva,
idegeken táncikálva,
ánya térdét emlegetve,
fékomadta, szedtevette
tetterette, tattaratta –
nyektet ott a föld alatt a
Teremburás Öregúr.” (12.)

■ JEGYZETEK

1. Varró Dániel: *Túl a Maszat-hegyen. Muhi Andris és a pacák birodalma*. Magvető, Bp., 2003. (A továbbiakban: Varró 2003) – Korábbi elemzésem erről l.: Zabán Márta: „A régi hősök hova tűntek?” *Korunk* 2005/3. 128–131.
2. Nagy Boldizsár (szerk.): *Meseország mindenkié*. Labrisz Egyesület, Bp., 2020.
3. Varró Dániel: *Rosszalkodó, avagy öt jó játék kisbabáknak*. In: *Uó: Akinek az orra pisze. Korszereí mondókák kisbabáknak*. Jelenkor, Bp., 2023. 44.
4. L. bővebben: <https://www.ala.org/advocacy/bbooks> (utolsó letöltés: 2024. 01. 27)
5. Michael Cart: *Still the Controversies Continue. Book Challenges and Censorship, Oh My*. In: *Uó: Young Adult Literature. From Romance to Realism*. Neal-Schuman, Chicago, 2016. 197–202.

6. Carmen Kwasny: *Soll Winnetou abgeschafft werden?* <https://www.naaog.de/Deutsch-German/Soll-Winnetou-abgeschafft-werden/> (utolsó letöltés: 2024. 01. 27)
7. L.: Hayden Vernon: *Roald Dahl books rewritten to remove language deemed offensive*. The Guardian 2023. 02. 18. <https://www.theguardian.com/books/2023/feb/18/roald-dahl-books-rewritten-to-remove-language-deemed-offensive> (utolsó letöltés: 2024. 01. 27) A kérdésnek már is saját szócikket szenteltek a Wikipedián: https://en.wikipedia.org/wiki/Roald_Dahl_revision_controversy (utolsó letöltés: 2024. 01. 27)
8. L. erről bővebben: T. Szabó Levente: *Klasszikus magyar irodalom az iskolában?* Magiszter 2020/2. 35–46.
9. Szabó Borbála: *A János vitéz-kód*, Pagony, Bp., 2020.
10. Bosnyák Viktória: *Tündérboszorkány*. Kolibri, Bp., 2003.
11. Nagy Ádám – Trencsényi László – Veszprémi Attila: *A Pál utcai küldetés – Mentsük meg Ernőt*. Athenaeum, Bp., 2023.
12. Mészöly Ágnes: *A Pál utcai fiúk – Rajongói kézikönyv*. Móra, Bp., 2023.
13. Varró 2003.
14. Tinódi Lantos Sebestyén: *Egri históriának summája*, 1553.
15. „A láng kihunyt ugyan, de mi / őrizzük még az üszkét. / Legyünk tehát továbbra is / badarságunkra büszkék! / Arról nem is beszélve, hogy / nem említettem azt még. // Kérdezhetnénk, mikor kerül / az i-re végre pont, / adózva hőseink előtt, / kik foglalták a hont. / Nem szabad elfelejtenünk, / hogy másfelől viszont.” (*Turgenyev, a burgonya ünnepi gondolatai*, 41.)
16. „Hol ajtó állt, most kőhalom.” (69.)
17. L. még ehhez az eddig megjelent kritikák által felsorakoztatott további intertextusokat: Berényi Klára: *Zirrenő szálak*. Irodalmi Jelen Online 2023. december 29. <https://www.irodalmi-jelen.hu/2023-dec-29-1100/zirreno-szalak>, valamint H. Móra Éva: *Kacsaringós ösvényen*. Olvass bele 2023. november 17. <https://olvassbele.com/2023/11/17/varro-daniel-tul-a-maszat-hegyen-2-muhi-andris-es-az-orditott-vilag/> (utolsó letöltés: 2024. 01. 27)

